

DOROTA ROJSZCZAK-ROBIŃSKA*

EWA NOWAK-PASTERKA**

UNIwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Jeszcze raz o składni *ad sensum* w języku staropolskich apokryfów. Perspektywa leksykalna i/a źródłowa¹

Słowa kluczowe: składnia realnoznaczeniowa, składnia *ad sensum*, staropolskie apokryfy, niezgodność liczby i rodzaju.

<https://doi.org/10.31286/IP.001001>

W tekstach polskich XV i XVI wieku widoczne jest zjawisko zaburzenia zgody liczby i/lub rodzaju między podmiotem a orzeczeniem, gdy w zdaniu pojawia się podmiot określany ilościowo, podmiot zbiorowy lub wyrażony rzeczownikiem typu *tłum czy lud*. Zwracała na to uwagę już Krystyna Pisarkowa (1984), zaznaczając, że występują „wahania semantyczne co do zgody rodzaju” (s. 18) i „trudności co do wyboru przypadku, co do zgody z orzeczeniem pod względem liczby i rodzaju” (s. 20). Jak stwierdza badaczka, „zakłócenia zgody rodzaju z orzeczeniem lub pozorne osobliwości tego typu następują w starszej polszczyźnie na skutek sugestii semantycznej lub archaiczności systemu rodzajowego” (Pisarkowa 1984: 18). Alina Kępińska ([b.d.]: 85) występowanie składni *ad sensum* uznała za cechę polszczyzny XVI wieku. Zjawiskiem tym zajmował się też Piotr Zbróg (2007a, 2007b, 2010, 2022), opisując orzeczenie towarzyszące podmiotowi szeregowemu (P. Zbróg częściej, za Danutą Buttler i Stanisławem Jodłowskim, używał terminu *składnia realnoznaczeniowa*).

Celem niniejszego opracowania nie jest pytanie o przyczyny występowania składni *ad sensum* (te bowiem wskazywano²), ale weryfikacja ustaleń badaczy w zakresie występowania zakłóceń związku zgody orzeczenia i podmiotu wyrażonego jednym ze wskazywanych w opracowaniach słów (np.: *pospólstwo, lud*). Zjawisko badamy na grupie dziewięciu staropolskich

* dorroj@amu.edu.pl; ORCID: 0000-0003-4449-8659

** ewa.n@amu.edu.pl; ORCID: 0000-0003-0336-8129

1 Badania realizowane w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki; projekt nr 2017/26/E/HS2/00083: *Początki języka polskiego i kultury religijnej w świetle średniowiecznych apokryfów Nowego Testamentu. Uniwersalne narzędzie do badań polskich tekstów apokryficznych*. Udział współauterek jest równy i wynosi po 50%.

2 Poświęcamy temu zagadnieniu osobny artykuł: *Factors influencing the emergence of ad sensum syntax in Old Polish* (w przygotowaniu).

apokryfów Nowego Testamentu, tj. tekstów datowanych na przełom XV i XVI wieku³. Zbiór ten jest reprezentatywny i obszerny (ponad 2 tys. stron). Mamy do czynienia zarówno z rękopisami, jak i drukami, pochodzącymi z XV i XVI wieku. Teksty w większości zachowane są w kopiach, a badacze wskazywali w nich warstwy znacznie starszego języka (zob.: Rzepka 1996; Rzepka, Twardzik 1996a, 1996b, 1997a, 1997b, 1997c, 1999). Dodatkowo, jak wskazywała A. Kępińska ([b.d.]), pewne zjawiska pojawiają się jeszcze w apokryfach, a nie występują już w XVI-wiecznych tłumaczeniach Ewangelii. Także ten trop chcemy sprawdzić. Dzięki opracowaniu narzędzia Apocrypha⁴ możliwy jest ogląd całościowy materiału, a nie wybiórczy, czego – według naszego rozeznania – dotąd nie robiono (także ze względu na brak transkrypcji niektórych tekstów).

Najpierw zatem wybrałyśmy wyrazy, które – według badaczy – mogą przyczyniać się do występowania składni *ad sensum*. Przeanalizowałyśmy wszystkie ich użycia w tekstach, a także sprawdziłyśmy miejsca paralelne do nich. W kolejnym kroku zweryfikowałyśmy relację polskiego tekstu do łacińskiego źródła, by odpowiedzieć na pytanie, czy faktycznie przyczyną wystąpienia składni *ad sensum* jest użycie konkretnego polskiego słowa. Tę analizę przeprowadzamy na wybranych leksemach (tych o największej frekwencji). Dzięki temu możliwe było wskazanie sytuacji zależnych od źródła łacińskiego, w których pojawia się w tekście polskim składnia realnoznaczeniowa, oraz odpowiedź na pytanie, czy jej występowanie jest cechą polskiego tekstu.

Jako że mamy do czynienia głównie z rękopisami, należy poczynić pewne zastrzeżenia. Niektóre decyzje zostały już podjęte przez wydawcę⁵. Ze względu na etap rozwoju polskiej grafii niemożliwe jest jednoznaczne odczytanie zapisów z rękopisów, np. zapis: „anyely szly” to cztery możliwe transkrypcje (bardziej lub mniej prawdopodobne): *anieli szli* (pełna zgodność), *aniely szly* (pełna zgodność, rzeczownik męski w odmianie niemęskiej), *anjely szli* (zgodność *ad sensum*) i *anjeli szly* (brak zgodności). Inaczej jest w takich miejscach jak tutaj: „A usłyszawszy to, ona wielka zgromadzenia ludu żydowskiego, zdziwiwszy się, zumieli się sę”⁶ (EN129r/4–6), gdzie niezależnie od tego, czy zdecydujemy się na transkrypcję *zumieli*, czy *zumiely*, będzie niezgodność liczby i składnia *ad sensum*. Z analizowanego materiału wykluczamy takie sytuacje, w których to, czy mamy do czynienia z niezgodnością rodzaju lub liczby, zależy tylko od przyjętych przez edytora rozwiązań.

Nie analizujemy też miejsc, gdzie do przesunięcia doszło wskutek pewnej sugestii semantycznej, związanej być może z uzupełnianiem tekstu, pomyłką pisarza lub kopisty wynikającą z bezpośredniego otoczenia składniowego, jak tutaj: „Jakob rzekł: «Ta jest drabina, którąm widział, ktorej wierz ch aż do nieba sięgała»” (ŻPK125r/5–6). Miejscom takim poświęcono

3 Do zbioru tego należą: *Rozmyślanie przemyskie* (dalej: RP), *Rozmyślania dominikańskie* (dalej: RD), *Sprawa chędogo o męce Pana Chrystusowej* (dalej: Sch), *Żywot Pana Jezu Krysta Baltazara Opeca* (dalej: ŻPK), *Historja Trzech Kroi* (dalej: HTK), *Ewangelia Nikodema* (dalej: EN), *List Lentulusa* (dalej: LL), *Karta Rogawskiego* (dalej: KR) i *Żywot świętej Anny* (dalej: ŻSA).

4 Apocrypha to baza danych i szesć wyszukiwarek (w tym wyszukiwarka form gramatycznych) dostępna na stronie *Staropolskie Apokryfy Nowego Testamentu* (apocrypha.amu.edu.pl). Funkcjonalności narzędzia opisano w cyklu artykułów (Deskur i in. 2022; Rojszczak-Robińska i in. 2023; Stelmach i in. 2023; Wismont i in. 2024).

5 Z przyjętymi zasadami edycji można się zapoznać na stronie: <https://apocrypha.amu.edu.pl/about?id=3> (dostęp: 1 października 2024).

6 Cytaty staropolskie i źródła łacińskie podajemy za stroną Apocrypha (zob. przypis 4).

artykuł *Tekst staropolski: między autorem a badaczem. Czym jest „niewątpliwy” błąd w staropolskim tekście?* (Rojszczak-Robińska 2023)⁷.

W niniejszym artykule nie przedstawiamy także problemu pojawiania się niezgodności liczby i/lub rodzaju w towarzystwie liczebnika, jak np. tutaj:

Oto już pięć księżycow mijają, iż nie wiem o swym mężu (ŻSA9r/12–13);

Sześć dni są, w które mamy robić (RP376/12);

A wszako dziesięć ich jest oczyszczonych, a dziewięć gdzie są oczyszczonych (RP399/21–400/1).

Kształtowanie się składni liczebnika to odrębne i złożone zagadnienie (zob. np. Słoboda 2012). Nie analizujemy też miejsc, w których źródłem niezgodności składniowej może być podmiot szeregowy, np. „Potym szli do Kafarnaum on i miła matka, i zwolenicy jego a tamo niedługo mieszkali” (RP210/9–12). P. Zbróg poświęcił im kilka artykułów (zob. np. 2007a, 2007b, 2010, 2022).

1. Składnia *ad sensum* wynikająca z użycia określonych rzeczowników

Logiczno-semantyczny przebieg zdania staropolskiego zasadał się na psychologicznej perspektywie korelacji między doznaniem poznawczym a jego myślowym odpowiednikiem wyrażonym w określonej strukturze wypowiedzenia (zob. Bajerowa 2000: 143). Jedną z zasadniczych cech składni dawnej jest występowanie orzeczenia w liczbie mnogiej przy podmiocie zbiorowym (tzw. *constructio ad sensum*). Również teksty staropolskich apokryfów notują liczne tego typu przykłady. K. Pisarkowa (1984: 20) wśród rzeczowników zwyczajowo łączonych z liczbą mnogą wymienia takie rzeczowniki, jak: *lud, bracia, straż, warta, szlachta, czeladź, tłum, senat, kozactwo, Ruś, Moskwa, Litwa, duchowieństwo, hultajstwo, familia, kompanija, rajtaryja, starszyzna, królestwo, towarzystwa, państwo, wujostwo, profesorostwo*. A. Kępińska ([b.d.]) w XVI-wiecznych Ewangeliach wskazuje takie rzeczowniki, jak: *wielość, rzesza, wielkość, tłuszcza, tłum, mnóstwo* czy *zgromadzenie*. W tekstach staropolskich apokryfów są to jeszcze: *tluszcza, pospolstwo, gromada, ziemia, rodzina, stroża, zastęp, siła* czy *wielka/więtsza część*. Wskazują one ogół/wspólnotę/grupę ludzi lub dużą liczbę obiektów. Omawiamy je poniżej.

1.1. Określenia nazywające ogół/wspólnotę/grupę ludzi

1.1.1. *lud* (569 poświadczeń, 118 poświadczeń w mianowniku l. poj.)

Liczne poświadczenia wyrazu *lud* ('ludzie w ogóle, ród ludzki, ogół ludności, wszyscy', SSTp) w staropolskich apokryfach pokazują regularną, niemal bezwyjątkową dla badanych tekstów,

7 O przytoczonym zdaniu pisano: „*Wierzch* ma rodzaj męski, więc zapis «siegála» może być po prostu błędem druku. Wcześniej dwukrotnie wprowadzono zdania podrzędne zaimkiem w rodzaju żeńskim (*drabina – ktorąm, drabina – kto-rej*). Autor mógł też mieć w głowie to, że według *Księgi Rodzaju* to drabina sięgała do nieba (tak np. we współczesnym tłumaczeniu Biblii Tysiąclecia: *We śnie ujrzał drabinę opartą na ziemi, sięgającą swym wierchołkiem nieba* (Gen 28,12)” (Rojszczak-Robińska 2023: 167).

prawidłowość. Wyraz ten w funkcji podmiotu znacznie częściej występuje w związkach z orzeczeniem zgodnym gramatycznie, zachowującym formę trzeciej osoby liczby pojedynczej, por.:

Tako wszytek lud sie lę kł (RP60/20–21);

To istno wszytek lud mowił z wielikim krzykiem (RP92/2–4);

[...] rzecz, którą wszytek lud ma pamiętać na wieki (RP136/6–7);

[...] się krścił wszytek lud tej istnej ziemi (RP190/11–12);

Jesukrysta ogaręła i wszytek lud, któryż z nim był, taka światłość (RP191/1–2);

niż z orzeczeniem konotowanym przez rzeczowniki typowo kolektywne, por.:

A wszytek lud, słysząc to, nasilnie sie dziwowali (RP69/10–12);

A słysząc lud księdza [...] skłonili sie i dali modłę (RP96/12–15).

Spośród 52 poświadczeń mianownikowej formy *lud* w RP aż 32 z nich tworzą związek podmiotu z orzeczeniem rodzaju męskiego w liczbie pojedynczej, podczas gdy jedynie 7 tworzy związek charakterystyczny dla składni *ad sensum*, z orzeczeniem w liczbie mnogiej. Podobne proporcje zachowują inne teksty apokryficzne: w RD mamy 4 przykłady składni „zgodnej” (np. „spełniło sie tu prorocstwo rzekąc: «Moj lud śmierdzi przede mną», RD102/21–22) i 1 przykład „niezgodnej” („A Żydowie, ukoronowawszy Pana Jezusa, zezwali wszystkim lud, którzy stali przed wietnicą”, RD158/4–6), w Sch związki składni *ad formam* dominują pięciokrotnie nad składnią *ad sensum* (10 przykładów zgodności – np. „trąby poczęły trąbić, lud ze wszech stron zbierał”, Sch68r/3–4; 2 przykłady niezgodności – np. „A lud podlejszy odpowiedzieli są”, Sch 12v/5–6), w ŻSA zaś wyraz *lud* wystąpił raz, w składni sugerującej pełną zgodność orzeczenia z podmiotem („A lud odszedwszy a zesromocony rozmyślał”, ŻSA32v/22–23). W zdecydowanie późniejszym apokryfie ŻPK przykładów zgodności formalnej podmiotu z orzeczeniem znaleźć można aż 22 (np. „Oto lud twój wydał mi cie w moje ręce”, ŻPK79r/1–2), podczas gdy niezgodne są wyłącznie 3 przykłady (np. „zły lud żydowski, uchwyciwszy ji za jego święte włosy, dopiroż ji jęli siepać”, HTK73r/12–13).

Równomierny podział badanych relacji składniowych odnotować się daje w EN (2 przykłady zgodności – np. „A zatem wszytek lud błogosławił i wielbił Pana Boga”, EN282r/14–15; 2 przykłady niezgodności – np. „lud żydowski tego syna Boże go być mowili”, EN151v/11–12)⁸. Swoistą specyfiką wykazuje się natomiast tekst HTK, w którym to tłumacz znacznie częściej opatrywał podmiot *lud* orzeczeniem pluralnym (6 przykładów niezgodności – np. „wszytek lud pospolity tam iste naprzeciwo jim wyszli”, 196r/9–11; 4 przykłady zgodności – np. „wszytek lud dziwował sie im w mieście”, HTK188r/19–20).

⁸ Co interesujące, w EN zapisanym na kartach 260v–282 zauważono wyłącznie składnię zgodną, podczas gdy w EN zapisanym od karty 156r – niezgodną. Potwierdza to obserwacje badaczy, że są to dwa osobne tłumaczenia jednego tekstu, powstałe w innym czasie i różniące się językowo (zob.: Wydra 2017; Borowiec 2023).

1.1.2. *tłuszcza* (146 poświadczeń, 35 poświadczeń w mianowniku l. poj., 7 przykładów niezgodności)

Wyraz ten (‘gromada ludzi, tłum, sstp) w funkcji podmiotu występuje najczęściej (23 razy) w związku z orzeczeniem rodzaju żeńskiego w liczbie pojedynczej, np. „Tedy zebrała sie tłuszcza wielka” (RP59/7–8). Siedem razy pojawia się składnia *ad sensum* (np. „I wszytka tłuszcza żydowska, ktorzyż byli przy tym dziwie, widziawszy, bili są piersi swoje i nawracali sie są”, SCH120r/3–5), najczęściej tam, gdzie orzeczenie było odsunięte od podmiotu (często pierwsze orzeczenie pozostaje w składni zgody, a w kolejnym zdaniu składowym pojawia się składnia realnoznaczeniowa, np. „Tako tłuszcza, koja przy tem stała i słyszała, rzekli: «Grom z nieba uderzył»”, RP467/9–11). Czterokrotnie podmiot *tłuszcza* pojawia się w szeregu, np. „Usłyszawszy to, tłuszcza i zastępy dziwowali sie nauce jego” (RP414/16–17), a dwukrotnie w konstrukcji z imiesłowem, np. „Odpowiedziawszy tłuszcza żydowska” (RP433/11).

1.1.3. *pospolstwo* (19 poświadczeń, 12 poświadczeń w mianowniku l. poj., 1 przykład niezgodności)

Wyraz *pospolstwo* (‘społeczeństwo, ogół ludności, sstp), mimo iż jego realne odniesienie znaczeniowe jest kolektywne, w staropolskich apokryfach występuje częściej w związkach z orzeczeniem rodzaju nijakiego w liczbie pojedynczej – zachodzi tu pełna zgodność form, np.:

[...] wszytscy starszy i pospolstwo sie zeszło ku osądzeniu Jezusa (RD170/25–26);

Bo to pospolstwo przyprawiło, iże ten zaprzął Pana, ktorý przedtym poznał Bożego Syna (RP693/5–7);

A dlatego wszytka tłuszcza, wszytko pospolstwo przyszło tu, chcąc, aby umarł (EN266v/7–8).

Niemal wyjątkowo występuje w kolektywnej składni typu *ad sensum* – por. „wszystko pospolstwo miasta onego są się zasmęcili a złękli” (HTK183r/1–3), bądź specyficznej mieszanej, w której pierwsze orzeczenie stojące bezpośrednio przy podmiocie zachowuje zgodność formalną, drugie zaś, bardziej oddalone od podmiotu, przyjmuje formę liczby mnogiej – „wszystko pospolstwo żałuje a nie chcieliby śmierci jego” (EN266v/4–5).

1.1.4. *gromada* (7 poświadczeń, 3 poświadczenia w mianowniku l. poj., 1 przykład niezgodności)

Podobnie rzadkie poświadczenia kolektywnego w staropolszczyźnie wyrazu *gromada* (‘tłum, gromada ludzi, sstp), występujące wyłącznie w Sch, mogą wskazywać pewną tendencję wycofywania się składni *ad sensum* na rzecz składni wykazującej zgodność form podmiotu i orzeczenia – por.:

[...] wszytka gromada szukali łciwego świadestwa przeciw Panu Jesukrystowi aby ji ku śmierci wydali, a ni są należli (SCH59v/5–9);

obok:

[...] nie wszytka gromada chce, aby ten umarł (Sch88r/18–19);

Przeto przyszła wszytka gromada, aby ji umorzyła, bo mowił sie synem Bożym i krolem (Sch88v/1–3).

1.1.5. *zgomadzenie* (6 poświadczeń, 2 poświadczenia w mianowniku l. poj.)

Z nielicznych wystąpień wyrazu *zgomadzenie* ('wielka ilość czegoś skupiona w jednym miejscu; gromada, tłum', też 'ogół, całość', SStp) również wynika dwojakość relacji syntaktycznej orzeczenia z podmiotem – składnia typowa dla rzeczowników kolektywnych, (por. „wszystko zgomadzenie żydowskie pospołu rzekli”, EN150v/14–15) funkcjonuje obok nowszej składni, zgodnej formalnie („było barzo wielkie a bogate zgomadzenie”, HTK224r/9–10).

1.1.6. *ziemia* (724 poświadczenia, 48 poświadczeń w mianowniku l. poj., 2 przykłady niezgodności)

Niektóre użycia rzeczownika *ziemia* mogą sugerować realnoznaczeniowe odniesienie, które też może zostać uznane za kolektywne (w SStp odpowiadałoby temu znaczenie 'mieszkańcy ziemi, ludzie; mieszkańcy kraju') – np. „Aby wszytka ziemia żydowska, aczkołwiek nieradzi, byli przy jego śmierci” (RP109/9–15), jednak ze względu na wtrącenie *aczkołwiek nieradzi* trudno stuprocentowo rozstrzygnąć, czy rzeczownik *ziemia* faktycznie konotuje orzeczenie w formie pluralnej, czy raczej jest ono efektem nowej perspektywy autora narzuconej przez formę liczby mnogiej przymiotnika *nieradzi*. W innym przykładzie RP zgodność formalna orzeczenia *wychodziła* i podmiotu *ziemia* zdaje się ulegać pewnemu załamaniu w dalszej części zdania – mamy w niej drugie orzeczenie w liczbie mnogiej: „K temu Janowi wychodziła wszytka żydowska ziemia i krzcili sie w Jordanie” (RP177/9–11).

Liczne użycia rzeczownika *ziemia* w znaczeniu 'ziemia, wszystko co znajduje się pod niebem, łac. *terra*' (SStp) nie tworzą nietypowych związków składniowych – „Ziemia daje swoj płod rozmaitych zioł” (RP28/5).

1.1.7. *rodzina* (31 poświadczeń, 10 poświadczeń w mianowniku l. poj., 1 przykład niezgodności)

Wyraz *rodzina* niemal nie wykazuje cech składni kolektywnej. Jako podmiot najczęściej występuje w formalnej zgodzie z orzeczeniem w zakresie liczby i rodzaju, np. „Tegodla rodzina jego rzekła” (RP422/12–13), poza jednym – wyjątkowym – przykładem: „Ale to dostojenstwo pirwa nasza rodzina swym przestąpieniem stracili i przywiedli nas, swe dzieci, ku grzechu” (RP43/24–27).

1.1.8. *bracia* (50 poświadczeń, 7 poświadczeń w mianowniku l. poj.)

Rzeczownik *bracia* ('bracia rodzeni, przyrodni, krewni, bliźni', SStp) w funkcji podmiotu występuje w szeregach z innymi wyrazami (*mać i bracia*, *bracia i żona*), pozostającymi

w zgodności pod względem rodzaju, co niewątpliwie wpływać może na zachowanie zgodności orzeczeń (*szuka, jest, umarła*) – por.:

Ono cię szuka mać i bracia twoja (RP344/8–9);

Kto jest moja mać albo moja bracia? (RP344/11);

Potem ta istna bracia i żona umarła (RP414/3–4).

Ostatni przykład jest z odmienną pozycją członu *bracia* (na pierwszym, a nie drugim miejscu), jednak nie ma tu możliwości oglądu ewentualnych relacji z orzeczeniem, które ze względu na nagromadzenie rzeczowników rodzaju żeńskiego pozostaje żeńskie. Co ciekawe, w zestawieniu z rzeczownikiem rodzaju męskiego liczby mnogiej (*mniszkowie*) podmiot *bracia mniszkowie* otwiera przestrzeń dla orzeczenia rodzaju męskiego również w liczbie mnogiej: „też tam jiste ta ista bracia mniszkowie cesarza przywiedli” (HTK250v/6–7).

1.1.9. *księża* (7 poświadczeń, 4 poświadczenia w mianowniku l. poj., 2 przykłady niezgodności)

Kolektywny charakter relacji składniowej zachowuje staropolski wyraz rodzaju żeńskiego *księża* występujący z przymiotnikiem *żydowska*, oznaczający ogół duchownych w danej wspólnocie, w tym wypadku judaistycznej – por.:

Księża żydowska, usłyszcząc odpowiedzenie dziewicy Maryjej, zasmęcili się i poczęli się zumieć i barzo dziwować jej wielebnej mowie (RP26/21–24);

[...] o tem, <jako> księża żydowska kazali Jozefowi pojąć za żonę Maryją (RP33/11–12);

[...] księża żydowska wezwawszy błogosławioną dziewicę Maryją i oddali ślubnie dostojnemu mężu, Jozefowi, a dali jemu roku trzy miesiące (RP39/10–14).

Co ciekawe, sam wyraz w tej postaci wystąpił także jako forma liczby mnogiej wyrazu *ksiądz*, wchodząc w relacje składniowe właściwe wiekom późniejszym i współczesności – por.: „biskupi wszyscy i księża żydowszczy przykazali wszystkim żydowskiej ziemi” (RP29/28–30/2) (w tym wypadku w anotacji gramatycznej forma *księża* została opatrzona etykietą KSIĄDZ oraz ma przypisane odpowiednie wartości gramatyczne: *subst pl nom m*, rozstrzygający zaś w tej kwestii okazał się pluralny przymiotnik *żydowszczy* określający rzeczownik, jak również fakt, że omawiany wyraz jest elementem składowym dłuższego podmiotu szeregowego – *biskupi wszyscy i księża żydowszczy*); „O księża biskupowie, chcieli, aby ten złośnik rychlej umorzon był” (RD114/3–5) (także forma wołacza, dodatkowo zestawionego z rzeczownikiem męskim w liczbie mnogiej, występująca przed zwrotem bezpośrednim w liczbie mnogiej *chcieli* decyduje o statusie znaczeniowym słowa *księża* – jest on już nowszą formą mnogą wyrazu *ksiądz*, natomiast dawne właściwości składniowe *collectivum* uległy zatarciu).

1.1.10. *stroża* (15 poświadczeń, 2 poświadczenia w mianowniku l. poj.)

Leksemu *stroża* SStp nie traktuje jako kolektywnego, podaje tylko znaczenie ‘pilnowanie, strzeżenie czegoś’ (np. *przyjąć w strożę, iść pod strożę czyjąś*). Materiał poświadcza jednak traktowanie tego słowa jako kolektywnego, np. „A teże tamo bywa tego czasu wielka stroża ludu ubranego we zbroję od sołtana” (HTK244v/15–17). W tym znaczeniu słowo to czasem może występować z czasownikiem w liczbie mnogiej, np. „ostawiwszy nad nim strożą wielką, ktorymże przykazali, iżby nie przepuszczali go ni w jeden czas ani w jedną godzinę spać ani odpoczywać, ale iżby ji aż do zarania naśmiewali i męczyli” (SCh63r/12–18).

1.1.11. Inne

W staropolskich apokryfach występują także inne wyrazy opisane w literaturze przedmiotu jako te, które wchodzą w kolektywne relacje składniowe, a które nie tworzą tego typu związków składniowych w badanych przez nas tekstach. Są to:

- *tłum* – w mianowniku występuje wyłącznie w znaczeniu niekolektywnym (‘niezgoda, spór, zwada’), a jedyne jego użycie o znaczeniu ‘większa ilość ludzi skupionych w jednym miejscu’ (SStp) nie występuje w funkcji podmiotu – „chciała jest iść k niemu, ale przed wielkim tłumem nie mogła” (SCh95v/15–16);
- *diabelstwo, dyjabelstwo* (‘diabeł, siła diabelska’, SStp) – „ten człowiek prorok jest i dyjabelstwo jest jemu poddano” (SCh89v/23–24);
- *rzesza* (‘tłum, gromada, wielka ilość żywych istot’, SStp) – „wszystka rzesza [...] poczęła” (ŻPJK123v/34);
- *żydostwo* (‘naród żydowski, lud Judei, Izraelici’, SStp) – „wszystko Żydostwo mówiło” (SCh62r/7).

Pewnym wyjątkiem od tej reguły jest wyraz *zastęp* (‘wielka liczba, gromada, tłum, rzesza’, SStp), który zasadniczo nie generuje relacji składniowych właściwych związkowi wyrazowemu z rzeczownikami kolektywnymi (np.: „zastęp rycerzow i wojsko rzucił sie nań”, ŻPJK68r/1–2; „z miasta idzie zastęp niemały ludzi”, RD210/11), jednak jest również kilka miejsc, w których oddalone drugie orzeczenie przyjmuje formę liczby mnogiej, podczas gdy orzeczenie zdania wtrąconego jest zgodne formalnie, np.: „tako i ona pani wielkiej cudności, jako i on wszystkim jej zastęp, który był napełnion niewymownego wesela, nie chcieli ani na nią patrzeć” (ŻSA20r/5–8).

1.2. Określenia wyrażające dużą liczbę obiektów

1.2.1. *wielkość* (49 poświadczeń, 15 poświadczeń w mianowniku l. poj., 10 przykładów niezgodności)

Już zaledwie kilkanaście poświadczeń w staropolskich apokryfach wyrazu *wielkość* (‘wiele czegoś, duża ilość, mnogość’, SStp) daje pole do ciekawych obserwacji w zakresie relacji składniowych wytwarzanych przez podmiot złożony z grupy imiennej z członem *wielkość* i stojące obok orzeczenie.

Orzeczenie nie zachowuje zgodności liczby i rodzaju, lecz odpowiada realnemu odniesieniu znaczeniowemu – większej grupie czy wspólnocie ludzi. Występuje zatem w liczbie mnogiej. Ilustrują to liczne przykłady:

[...] ona wszystka wielkość świętych tym więcej się weselili a radowali (EN138r/14–16);

Ale też wielkość Żydów, tako mężów, jako żon, wołali (EN268v/6–7);

[...] ona wielka wielkość świętych ojców, ktorzy siedzieli w ciemnościach, wielkim głosem łajeli są (EN142r/7–9);

Tam, gdy przyszed, zastał wielkość ludzi, ktorzy na kazanie do Jana świętego zawždy przychodzili, aby sie też zekrzčili (ŻPJK22v/17–19);

A wielkość zbrojnych szli przed Jezusem i około Jezusa (RD180/11–12);

[...] wielkość anjołów wesołym śpiewaniem Jego Miłość chwalili a pastucham czującym nad stady swoimi narodenie objawili (ŻPJK11v/7–9).

Orzeczenie pozostaje w zgodności formalnej pod względem liczby i rodzaju z określeniem *wielkość* – „A zatoż stała się jest z anjołem wielkość rycerstwa niebieskiego chwającego Boga” (HTK166r/3–5).

Podmiot w postaci szeregu składającego się z określenia *wielkość* i towarzyszącego mu rzeczownika wytwarza relacje składniowe właściwe podmiotom wyrażonym przez różne zestawienia liczebnikowo-rzeczownikowe (takie jak np. *wielu proroków*), narzucając orzeczeniu – zgodnie z nowszym typem składni – formę *ad sensum* – 3 os. liczby pojedynczej i (w wypadku form przeszłych) rodzaju nijakiego – zob.:

[...] wyszło Żydów wielkość z miasta Jeruzalem (RD9/9);

[...] wielka sie wielkość ludu i pielgrzymow schodzi (ŻSA41v/26–42r/2);

O, bez wątpienia przyszło wielkość anjołów ku służbie Pana swego (RD210/27–28);

[...] przyszło wie[ko]lkość anjołów (RD150/24);

O, i wielkość ich było służąc około ciała Bożego w żałobnej postawie (RD224/10–11).

Nie ma tu znaczenia szyk elementów związku orzeczenia i podmiotu.

Z przytoczonych przykładów wynika, że wcześniejszy typ składni typowy dla rzeczowników kolektywnych z orzeczeniem w formie gramatycznej odpowiadającej realnemu odniesieniu znaczeniowemu (grupa ludzi, mnogość) ściera się z orzeczeniem formalnym, zrywającym zgodność formy gramatycznej. Natomiast przykład, w którym podmiotowi *wielkość* towarzyszy orzeczenie rodzaju żeńskiego, jest poświadczony jeden raz.

Co ciekawe, *wielkość* wystąpiła także w szeregach z innymi określeniami oznaczającymi dużą liczbę osób/przedmiotów – *mocność*, *obkwitość* – por. „przydzie tobie mocność a wielkość ludu rozmajitego, obkwitość a wielkość wielbrądów ogarnie ciebie” (HTK183r/9–11).

1.2.2. *część (wielka, większa, każda, wszelka)* (9 poświadczeń w mianowniku l. poj., 4 przykłady niezgodności)

Podmiot wyrażony określeniem oznaczającym większą część ludzi bądź obiektów spośród całego zbioru w postaci połączeń wyrazowych z rzeczownikiem *część* otwiera przestrzeń dla orzeczeń w liczbie mnogiej – por.:

[...] wielka część ludu rozmajitego lepak cztą onę Ewanjeliją (HTK244r/10);

[...] sie w miasto wcisnąć ani wnić nie mogli, ależ część większa przed miastem i około miasta ostali (HTK183r/4–7);

[...] a tako każda część ludzi i też ktore<go>kolwiek języku są, ci cztą tamo onę Ewanjeliją łacińskim językiem (HTK234v/11–14)⁹.

Rzadsze są formy orzeczeń w liczbie pojedynczej z zachowaną zgodnością składniową – por.:

A tako przyszedwszy do Jordana, tedy każda część krześcijanow stoij pospolicie na miejscu osobnym (HTK243v/6–8);

Tedy owa wszelka część tako z poczliwości, jako niktoryz z zawiści, wzięła ciało swego kroła z grobu (HTK222r/3–5).

Co interesujące, wszystkie te przykłady pochodzą z *Historii Trzech Kroli*, tekstu, o którym często pisano jako o bardzo nieudolnym przekładzie łacińskiego *Historia Trium Regum*. Warto dopuścić też możliwość, że pojawienie się składni *ad sensum* jest efektem błędnego, nieudanego tłumaczenia.

1.2.3. *siła* (4 poświadczenia w mianowniku l. poj., 2 przykłady niezgodności)

Zupełnie rzadkie określenie *siła* (‘mnóstwo, wielka liczba czegoś, sstp) również tworzy dwójki z orzeczeniem, wynikające z właściwego staropolszczyźnie mieszania składni *ad sensum* i *ad formam* – por.:

Tako ona siła złych duchow jęli wołać ku Jesusowi (RP219/2–3);

Tako ona siła złych duchow jęła wołać ku Jesukrystusowi (RP291/4–6).

9 Ostatni przykład jest ciekawy także z perspektywy źródłowej. Niezgodność pojawia się już w źródle, którym jest *Historia Trium Regum* („et extunc quaevis pars Christianorum etiam quorumcumque idiomatum sit vel linguarum, legunt ibidem in Latino illud evangelium”, HTR cap. XLII). *Pars* w liczbie pojedynczej i *legunt* w liczbie mnogiej zostały przetłumaczone dosłownie na język polski: *część cztą*. Polski tłumacz jednak (lub kopista), być może ze względu na odsunięcie orzeczenia *cztą* i wprowadzenie wcześniej zdania podrzędnego także z orzeczeniem w liczbie mnogiej, tj. *ktoregokolwiek języku są*, uznał za potrzebne wprowadzenie podmiotu wyrażonego zaimkiem w liczbie mnogiej, tj. *ci*. W efekcie w drugiej części zdania obserwujemy pełną zgodność liczby podmiotu i orzeczenia, wbrew podstawie łacińskiej.

Występowanie niezgodności wyżej wymienionych rzeczowników może być motywowane także ich zbliżeniem znaczeniowym do liczebników. Można by je traktować w ten sposób. Agnieszka Słoboda (2012) w odniesieniu do słów typu: *kopa*, *tuzin*, *mendel* zauważa wahania badaczy co do ich przynależności do klasy rzeczowników lub liczebników. Badaczka sama zmieniała zdanie, traktując je jako formy pośrednie, ostatecznie wszakże stwierdziła:

Charakterystyka semantyczno-składniowa omawianych leksemów potwierdza [...], że powinny być rozpatrywane w odniesieniu do okresu średniowiecznego nie jako rzeczowniki, ale liczebniki, i to właśnie zbiorowe (Słoboda 2012: 130).

Z dziewięciu analizowanych apokryfów jednak tylko w RP wyraz *siła* pojawił się w znaczeniu liczebnikowym. Zastanawiające jest też miejsce, w którym kopista, być może nierozpoznający już liczebnikowego znaczenia tego słowa, glosował je synonimicznym *wiele* – „A tamo było siła, wiele siana” (RP349/1–2). Aczkolwiek w tekstach późniejszych widać, że funkcja kwantyfikująca leksemu *siła* nasilała się w kolejnych wiekach (Siuciak 2008).

Ze względu na tę przejściowość uznaliśmy za zasadne uwzględnienie leksemu *siła* w naszym opisie.

2. Składnia *ad sensum* wynikająca z rozbieżności między rodzajem naturalnym a gramatycznym

2.1. *dzieciątko* (168 poświadczeń, 38 poświadczeń w mianowniku), *dziecię* (138 poświadczeń, 45 poświadczeń w mianowniku)

Niezgodność podmiotu z orzeczeniem może również wynikać z pewnego rodzaju przemieszania się dwóch perspektyw – rodzaju gramatycznego i naturalnego. Liczne przykłady opisujące życie i aktywność małego Jezusa pokazują, że tok myślenia autorów tekstów apokryficznych najczęściej skutkuje gramatycznym dostosowaniem formy orzeczenia do podmiotu naturalnie utożsamionego z dzieckiem płci męskiej, mimo iż często wyrażonego w rodzaju nijakim za pomocą wyrazu *dzieciątko*. Dzieje się tak nawet wtedy, gdy podmiot jest jednoelementowy i nie towarzyszy mu imię męskie – „Toć jest to dzieciątko, które wszedźszy w naszą ziemię i podeptał nasze bogi swoją mocą” (RP94/21–23).

Dodatkowo występujące imię *Jezus* również warunkuje użycie męskiej formy orzeczenia (lub ośrodka predykcji), bez względu na to, czy imię to występuje w postpozycji, czy prepozycji (inaczej niż w XVI-wiecznych tłumaczeniach Ewangelii, na co zwracała uwagę A. Kępińska ([b.d.]: 87)):

Jezus, miłe dziecię, zostawszy sam w Jeruzalem przez trzy dni, szedł <z> sromem do ubogich szpitala, prosząc, aby tam był przenocowan (ŻPJK21r/23–25);

[...] dzieciątko Jesus do kościoła przyniesion (RP78/5–6);

[...] dzieciątko naświętsze, Jezus miły, w żywocie rośl (ŻPJK9r/34);

[...] miłe dzieciątko Jesus nie tako drżał, wyknąc chodzić, ale natychmiast sam wstawszy, stał prost, poskoczywszy i począł sam chodzić (RP99/1–5).

W powyższych przykładach, mimo iż przymiotniki występujące w grupie podmiotu przyjmują zgodny rodzaj nijaki, dopowiedzenia *Jesus miły/Jesus* i sposób myślenia autora wyraźnie narzucają orzeczeniom rodzaj męski – *rosł, drżał, stał, począł*.

Na zmianę tego zjawiska w żaden sposób nie wpływa też szyk grupy podmiotu – por.:

Jesus miły dzieciątko widział sie k niem rękę podnosić a przymować ich dary (HTK77/7–9);

Jesus dzieciątko miłe był poddan swe matce i Jozefowi (RP121/19–20).

Gdy imię wymienione jest jako pierwsze, dalsze człony rozbudowanej grupy nominalnej tworzącej podmiot, mimo iż same są rodzaju nijakiego, nie wpływają na uzgodnienie rodzaju orzeczenia (*dzieciątko widział, dzieciątko miłe był poddan*). Niezależnie zatem od pozycji imienia *Jesus* w grupie nominalnej podmiotu perspektywa rodzaju męskiego determinuje wybór orzeczenia bądź ośrodka predykcji. Właściwości składniowe podmiotu *dzieciątko* w staropolskich apokryfach wykazują zatem nieco odmienną prawidłowość od tej wskazanej przez A. Kępińską w pracy *Składnia XVI-wiecznych Ewangelii w przekładach na język polski* ([b.d.]). Autorka tego opracowania dowodzi raczej zmienności form orzeczenia w zależności od tego, czy imię *Jesus* stoi przed wyrazem *dzieciątko*, czy też za nim. W pierwszym wypadku, będąc podmiotem, narzuca orzeczeniu rodzaj męski, w drugim zaś, będąc jedynie przydawką podmiotu *Jesus*, determinuje orzeczenie w rodzaju nijakim (por.: *zostało dziecię Jesus* obok *został Jesus pacholę* – Kępińska [b.d.]: 87–88). A. Kępińska dowodzi zgodności składni w XVI-wiecznych przekładach Biblii, wskazując na rzadkie czy jednostkowe poświadczenia składni *ad sensum*, i to w najstarszym przekładzie, gdzie notuje brak zgody rodzajowej między podmiotem a jedynie drugim, oddalonym orzeczeniem:

w XVI-wiecznych Ewangeliach niemal nie ma już notowanego przez Pisarkową dla staropolszczyzny, np. w *Rozmyślaniu przemyskim*, stanu niezgody podmiotu *dziecię* lub *dzieciątko* z orzeczeniem, a rodzajowe formy orzeczenia są w rodzaju nijakim, tworząc *constructio ad formam* (Kępińska [b.d.]: 87).

Do tych obserwacji należy dodać kilka uwag z perspektywy źródłowej. Po pierwsze, polskie słowo *dzieciątko* to tłumaczenie rzeczownika *puer*, który jest w rodzaju męskim. Po drugie, polski tłumacz nierzadko do łacińskiego *puer* dodaje imię, w efekcie powstaje grupa imienna *dzieciątko Jesus* (częściej *miłe dzieciątko Jesus*):

Sed ex matris sue puer brachiis excussit,
Coramque draconibus pedibus erectis
Stetit (VR2177–2179);

Ale dzieciątko Jesus wyrwawszy się z ręku matki i stał przeciw onym smokom, machając rękoma (RP82/16–18).

Po trzecie, łacińskie orzeczenie w 3. osobie nie ma rodzaju. Gdy w zdaniu występuje jednak imiesłów, pojawia się w rodzaju męskim, uzgodnionym z rodzajem rzeczownika *puer*:

Jesus dzieciątko miłe był poddan swe matce i Jozefowi, domnimanemu ojcu (RP121/19–21);

Jesus puer subditus erat sue matri Atque sancto Joseph suo putativo patri (VR2660–2661).

To wszystko może przyczyniać się do wystąpienia rodzaju męskiego orzeczenia przy podmiocie *dzieciątko*.

Gdy mowa o *dzieciątku* w odniesieniu do Maryi – dziewczynki, gramatyczna niezgodność rodzaju w związku podmiotu i orzeczenia wykazuje podobne tendencje: „tako dzieciątko Maryja wciągnawszy rękę swą i ofiarowała obiatę <z> swym ojcem i swą matką, i położywszy ofiarę na ołtarz, i skłoniła głowę, jakoby się polecała Bogu” (RP13/20–23).

2.2. *książę* (176 poświadczeń, 27 poświadczeń w mianowniku l. poj.)

Inne zjawiska obserwujemy w wypadku rzeczowników dwurodzajowych. Nie sposób mówić tu o niezgodności rodzaju (skoro wyraz jest dwurodzajowy), widoczne jest wszakże pewne napięcie w wyborze formy rodzaju przydawki i orzeczenia towarzyszącym wyrazom typu *książę*. Z nieco ponad dwudziestu poświadczeń tego wyrazu w funkcji podmiotu daje się zaobserwować zgodna ze współczesną gramatyką relacja składniowa – podmiot z orzeczeniem rodzaju męskiego w l. pojedynczej, np.:

Słyszę Afradozy[ą], książę tego miasta, taki krzyk a taki brzęk, a mieszanie wszęgo miasta, jął pytać (RP93/5–7);

Jan pirwy apostoł rzeczon jest i książę apostołow wszytykich (ŻPJK29v/2–3);

Książę z pokolenia jego, ależ przydzie, który ma być posłan, a on będzie odkupienie ludu (HTK172v/10–12).

Co ciekawe, obecność przymiotnika określającego rzeczownik sugeruje, że *książę* funkcjonował raczej jako wyraz rodzaju nijakiego (*książę żydowskie*). Wówczas relacje składniowe grupy podmiotu i orzeczenia dowodziłyby niezgodności w zakresie rodzaju, por.:

Nikodem ukazał się jim, rozumiej Żydom, bo książę był żydowskie (EN127r/1–3);

Książę jedno żydowskie, na imię Jairus, przyszedwszy ku miłemu Jesukrystu i prosił jego (RP295/21–296/1);

bądź wciąż żywej dwurodzajowości tego słowa i tym samym pełnej zgodności gramatyczno-składniowej w grupie podmiotu oraz orzeczenia, por.:

Czcienie o tem, jako jedno książę żydowskie prosiło Jesukrysta (RP221/5–7);

Książę jedno żydowskie przyszło (RP221/11);

Bo przyszło książę z tego świata (RP566/6).

Również wtedy, kiedy rzeczownik *książę* występuje w szeregu z określeniem *centuryjo* (*centuryjo* ‘setnik’, SStp), widoczne jest wahanie rodzaju rzeczownika, które przekłada się na dwojakość form orzeczenia:

[...] ten istny centuryjo albo książę uczynił obraz z kamienia (RP224/7–8);

A centuryjo albo książę, ktore miało sto rycerzow pod sobą, odpowiedział jemu rzekąc (RP286/15–17).

Tu oczywiście musimy też uwzględnić możliwość, że *albo książę, ktore miało sto rycerzow pod sobą* jest głosem objaśniającą, pochodzącą od kopisty¹⁰. Zupełnie odosobniony i zaskakujący okazał się przykład, gdzie niezgodność w grupie podmiotu i orzeczenia nie rozgrywa się na poziomie różnic rodzajowych (r. męski czy nijaki), lecz w zakresie liczby orzeczenia, które tutaj jest mnogie: „Słyszac, książę kapłańskie zasmęcili sie i nie umieli nic odpowiedzieć Panu Jezusowi” (RD10/25–27).

3. Składnia *ad sensum* z perspektywy źródłowej

Zauważono, że źródła były przez staropolskich autorów tłumaczone na różne sposoby, autorzy nierzadko podchodzili do nich niezależnie, zmieniając i modyfikując je według potrzeb. Przykładowo cytaty z Ewangelii według św. Jana („numquid aliquis ex principibus credidit in eum aut ex Pharisaeis”, I07,48) w RP oddano wiernie: „Azaliście widzieli, aby ktory z książąt weń wierzył albo z mistrzow?” (RP460/12–14). Autor ŻPK zdecydował się na to, by dosunięte *aut ex Pharisaeis* przesunąć i stworzyć podmiot szeregowy. Zmienił też formę orzeczenia – *credidit* przełożył za pomocą czasu przeszłego w liczbie mnogiej (*uwierzyli*): „Azaście słyszeli, aby ktory z książąt albo mistrzow weń uwierzyli?” (ŻPK461/28–29). Ta zmiana spowodowała, że podmiotowi w liczbie pojedynczej *ktory* towarzyszy orzeczenie w liczbie mnogiej.

Należałoby się zatem jeszcze zastanowić, czy faktycznie to określone rzeczowniki staropolskie generują składnię *ad sensum*. W tym celu przyjrzymy się wszystkim użyciom jednego z nich w kontekście źródeł łacińskich. Zarówno przez K. Pisarkową (1984), jak i przez A. Kępińską ([b.d.]) został wymieniony rzeczownik *tłum*. Jednak w staropolskich apokryfach pojawia się on tylko dwa razy, w tym raz w znaczeniu ‘spór’. Jego odpowiednikiem, znacznie

10 O głosach w RP zob. np.: Twardzik 1994; Gesner 2011; Rojszczak-Robińska 2011.

częściej używanym, jest *tłuszczą*. W analizowanym materiale użyty został 146 razy, w tym 36 razy w liczbie pojedynczej w funkcji podmiotu. Jest tłumaczeniem łacińskiego *turba* lub *multitudo*.

Często są sytuacje, gdy i w tekście polskim, i w tekście łacińskim jest pełna zgodność liczby i rodzaju, np.:

Pan Jesus, podnioswszy swoje święte oczy, uźrzał, iż wielika tłuszczą ludu przyszła k niemu, tako rzekł (ŻPJK31V/21–23);

[...] cum sublevasset ergo oculos Iesus et vidisset quia multitudo maxima venit ad eum dicit (Io6,5).

Tak jest też w wypadku korzystania z innych źródeł niż ewangeliczne:

A gdyż jest był dzień wielikonocny, tłuszczą wszytka poczęła zapowiedać biskupu poświęcanie (RP112/4–7).

Instante autem azymorum die, cum turba ab immolatione prohiberet pontificem, Archelaus, misso chiliarcho (HS cap. XIX).

Gdy w tekście polskim pojawia się niezgodność liczby, okazuje się dość często, że jest ona efektem wiernego tłumaczenia źródła, jak przykładowo w dwóch apokryfach przy przekładzie tego wersetu z Ewangelii według św. Jana:

[...] cognovit ergo turba multa ex Iudaeis quia illic est et venerunt non propter Iesum tantum sed ut Lazarum viderent quem suscitavit a mortuis (Io12,9);

Gdyż jest wzwiedziała wielika tłuszczą Żydow, iż miły Jesus był w Betaniji, przyszli tamo, nie telko prze miłego Jesukrysta, ale by uźrzeli Łazarza, ktorego on skrzeseł z martwych (RP444/18–23);

I poznała jest wielka tłuszczą, iż był tamo w Betaniji, u Szymona, a wzwiedziawszy Jesukrysta, przyszliże nie tylko prze Jesukrysta, ale też iżby Łazarza widzieli, ktoregoż wskrzeseł z martwych (SCH10V/14–18).

Pierwsze orzeczenie pozostaje w związku zgody z podmiotem (*turba cognovit – jest wzwiedziała tłuszczą – poznała jest tłuszczą*), kolejne dwa, zarówno w tekście łacińskim, jak i w polskim, występują w liczbie mnogiej (*venerunt, viderent – przyszli, uźrzeli – przyszli, widzieli*). Rację ma A. Kępińska ([b.d.]), wedle której oddalenie orzeczenia sprzyja występowaniu składni realnoznaczeniowej. Należy jednak uwzględnić też źródło łacińskie i jego wpływ. Sytuacja opisana wyżej bowiem nie jest wyjątkowa:

I wszytka tłuszczą żydowska, którzyż byli przy tym dziwie, wdziawszy, bili są piersi swoje i nawracali sie są sami k sobie (SCH120r/3–6);

[...] et omnis turba eorum qui simul aderant ad spectaculum istud et videbant quae fiebant percutientes pectora sua revertebantur (Lc23,48);

Tako tłuszcza, która przy tem stała i słyszała, rzekli: „Grom z nieba uderzył” (RP467/9–11);

[...] turba ergo quae stabat et audierat dicebant tonitruum factum esse alii dicebant (Io12,29);

Szako weń nijeden nie wierzył, jedno tłuszcza, która zakona nie wie, którzy są przekłęci (RP460/14–16);

[...] sed turba haec quae non novit legem maledicti sunt (Io7,49).

Tak samo jest, gdy już w źródle łacińskim występuje podmiot szeregowy, który polski tłumacz przejmując razem z orzeczeniem w liczbie mnogiej:

Cohors ergo et tribunus et ministri Iudaeorum comprehenderunt Iesum et ligaverunt eum et adduxerunt eum ad Annam primum (Io18,12–13);

Potem tłuszcza pogańska i starszy z tej tłuszczej, i słudzy żydowski, poznawszy Pana Jesukrysta w mowie, będąc upewnieni z obejrzenia całowania Judaszowego zdrajnika, jęli się Pana Jesusa i związali ji (SCH52r/5–10);

Tedy tłuszcza i słudzy żydowski wiedli Pana Jesukrysta napierwej do Annasza (SCH54v/2–4).

Gdy pisarz zmienia konstrukcję, np. usuwając jeden z członów zbiorowego podmiotu, najczęściej zmienia też formę podmiotu, jak tutaj:

[...] et factum est deinceps ibat in civitatem quae vocatur Naim et ibant cum illo discipuli eius et turba copiosa (Lc7,11);

Miły Jesus szedł ku jednemu miastu Naim, a wielika tłuszcza za niem naśladowała (RP220/10–12).

W innych miejscach, gdy w źródle pojawia się liczba mnoga, polski tekst wprowadza podmiot szeregowy, np. tu:

Et audientes turbae mirabantur in doctrina eius (Mt 22,33);

Usłyszawszy to, tłuszcza i zastępy dziwowali się nauce jego (RP414/16–17).

Łacińskie *turbae* (liczba mnoga) po polsku zostało oddane za pomocą szeregu *tłuszcza i zastępy* (być może *i zastępy* to glosa). Orzeczenie pozostało w liczbie mnogiej (*mirabantur – dziwowali*).

Co istotne – w sytuacji, gdy brak jest źródła łacińskiego (czyli można przypuszczać, że przynajmniej niektóre ustępy są stworzone na gruncie polskim), nigdy nie pojawia się niezgodność rodzaju. Dla miejsc z podmiotem *tłuszczą*, dla których do dziś nie wskazano źródła, zawsze obserwujemy pełną zgodność:

Czemu cie nie odwiódła tłuszczą wielka dyjabelskich ludzi? (ŻPK101r/33);

O szaleni Żydowie, i co wam pomoże tako wielką tłuszczą ludą, a wy leżycie porażen<i> jednym śmiernym słowem? (RP627/6–9);

Tedy święty Jan z swym towarzystwem wiodł dziewicę barzo smętliwą i wyszedł z nią przed uliczkę pierwej, niżli tłuszczą z Jesukrystem wyszła (SCH97v/2–6).

Ogląd z perspektywy źródłowej jednego wyrazu, tradycyjnie wskazywanego wśród tych, które powodują pojawienie się składni realnoznaczeniowej, pozwolił dostrzec, że różne są przyczyny występowania niezgodności: wierne tłumaczenie źródła, glosowanie tekstu, zamiana konstrukcji, kompilacja źródeł.

W niniejszym artykule przyjrzałyśmy się wyrazom tradycyjnie opisywanym w literaturze przedmiotu jako leksemy wchodzące w związki składniowe o charakterze realnoznaczeniowym. Przeanalizowałyśmy wszystkie użycia takich wyrazów w staropolskich apokryfach dzięki dostępności narzędzia cyfrowego Apocrypha.

Taka pełna analiza pozwoliła na kilka obserwacji. Po pierwsze, na przełomie XV/XVI wieku zjawisko występowania składni *ad sensum* jest wciąż żywe. Po drugie, dane frekwencyjne pokazały, że zjawisko to powoli wycofuje się z języka. W wypadku większości tradycyjnie wskazywanych w opracowaniach rzeczowników przeważa składniowa relacja zgody między podmiotem a orzeczeniem. Wyjątkiem okazały się rzeczowniki *wielość* i *zgromadzenie*. Po trzecie, widoczne są różnice między poszczególnymi tekstami apokryficznymi w zakresie używania składni *ad sensum* (najczęściej występuje w RP, EN i HTK).

Dzięki analizie miejsc paralelnych wskazałyśmy też kilka słów, które nie były dotychczas uwzględniane w opracowaniach (np.: *tłuszczą*, *gromada*, *zastęp*), a także znaczenia kolektywne słów takich jak *stroża* czy *ziemia*.

Analiza zjawiska z perspektywy źródłowej ponadto wskazała, że pojawienie się zgodności znaczeniowej, nie gramatycznej, w związku podmiotu z orzeczeniem jest obecne już w kanonicznych źródłach łacińskich.

Skróty

EN – *Ewangelia Nikodema*

HS – *Historia scholastica*

HTK – *Historija Trzech Kroli*

HTR – *Historia Trium Regum*

- RD – *Rozmyślenia dominikańskie*
 RP – *Rozmyślenie przemyskie*
 Sch – *Sprawa chędogo o męce Pana Chrystusowej*
 VR – *Vita rhythmica*
 ŻPK – *Żywot Pana Jezusa Krysta*
 ŻSA – *Żywot świętej Anny*

Źródło

Rojszczak-Robińska D. (red.) 2018–2023: *Staropolskie Apokryfy Nowego Testamentu* (online: apocrypha.amu.edu.pl, dostęp: 20 grudnia 2023) [tu teksty apokryfów i cytowane źródła łacińskie].

Bibliografia

- Bajerowa I. 2000: *Polski język ogólny XIX w. Stan i ewolucja*, t. 3: *Składnia. Synteza*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Borowiec K. 2023: *O języku dwóch redakcji polskiej Ewangelii Nikodema z kodeksu Wawrzyńca z Łaska (1544). Rekonesans*, [w:] D. Rojszczak-Robińska, A. Deskur, W. Stelmach (red.), *Język staropolskich apokryfów. Pytania, problemy, perspektywy*, Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Poznań, s. 53–74.
- Deskur A., Nowak-Pasterska E., Rojszczak-Robińska D., Stelmach W., Wismont M., Zalejarz K., Ziółkowska O. 2022: *Anotacja gramatyczna tekstu staropolskiego – problemy i wyzwania*, „LingVaria” XVII, nr 2(34), s. 163–182.
- Gesner A. 2011: *Głosy w „Rozmyślanii przemyskim”. Wyniki analizy formalnej i perspektywy badań*, „Kwartalnik Językoznawczy”, nr 3, s. 89–96.
- Kepińska A. [b.d.]: *Wybrane cechy składniowe szesnastowiecznych Ewangelii*, [w:] *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii. Materiały i opracowania*, Instytut Języka Polskiego Uniwersytetu Warszawskiego (online: <https://ewangelie.uw.edu.pl/files/skladnia.pdf>, dostęp: 20 grudnia 2023).
- Pisarkowa K. 1984: *Historia składni języka polskiego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Rojszczak-Robińska D. 2011: *Trudne miejsca „Rozmyślenia przemyskiego”. Problem glos*, [w:] I. Fijałkowska-Janiak (red.), *Zbliżenie. Literatura – kultura – język – translatoryka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 213–220.
- Rojszczak-Robińska D. 2023: *Tekst staropolski: między autorem a badaczem. Czym jest „niewątpliwy” błąd w staropolskim tekście?*, [w:] A. Słoboda, M. Kuźmicki (red.), *Staropolskie Spotkania Językoznawcze 4. Język staropolskich tekstów. Nowe odczytania, analizy, interpretacje*, Rys, Poznań, s. 153–181.
- Rojszczak-Robińska D., Wismont M., Zalejarz K., Deskur A., Nowak-Pasterska E. 2023: *Specyfika staropolszczyzny a anotacja gramatyczna. O potrzebie nowych wartości kategorii*, „LingVaria” XVIII, nr 1(35), s. 99–111.
- Rzepka W.R. 1996: *O niektórych archaizmach leksykalnych w „Rozmyślanii przemyskim”*, [w:] S. Mikołajczak, A. Sieradzki (red.), *W przyjacielskim kręgu. Prace ofiarowane Profesorowi Zygmuntowi Zagórskiemu w 70. rocznicę urodzin*, Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Poznań, s. 171–179.
- Rzepka W.R., Twardzik W. 1996a: *Archaizmy fleksyjne w „Rozmyślanii przemyskim”. Cz. 1*, „Język Polski” LXXVI, z. 2–3, s. 97–102.
- Rzepka W.R., Twardzik W. 1996b: *Archaizmy fleksyjne w „Rozmyślanii przemyskim”. Cz. 2*, „Język Polski” LXXVI, z. 4–5, s. 321–327.
- Rzepka W.R., Twardzik W. 1997a: *Archaizmy fleksyjne w „Rozmyślanii przemyskim”. Cz. 3*, „Język Polski” LXXVII, z. 1, s. 41–46.
- Rzepka W.R., Twardzik W. 1997b: *Archaizmy fleksyjne w „Rozmyślanii przemyskim”. Cz. 4*, „Język Polski” LXXVII, z. 2, s. 102–111.

- Rzepka W.R., Twardzik W. 1997c: *Archaizmy fleksyjne w „Rozmyślaniu przemyskim”*. Cz. 5, „Język Polski” LXXVII, z. 4–5, s. 298–302.
- Rzepka W.R., Twardzik W. 1999: *Archaizmy fleksyjne w „Rozmyślaniu przemyskim”*. Cz. 6, „Język Polski” LXXIX, z. 1–2, s. 35–46.
- Siuciak M. 2008: *Kształtowanie się kategorii gramatycznej liczebnika w języku polskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Słoboda A. 2012: *Liczebnik w grupie nominalnej średniowiecznej polszczyzny. Semantyka i składnia*, Rys, Poznań.
- sstp: *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 1–9, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–1987, t. 10–11, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków 1988–2002.
- Stelmach W., Wismont M., Zalejarz K., Nowak-Pasterska E., Rojszczak-Robińska D. 2023: *Specyfika staropolszczyzny a anotacja gramatyczna. Kategorie czasu i trybu*, „LingVaria” XVIII, nr 2(36), s. 133–150.
- Twardzik W. 1994: *Glosy w „Rozmyślaniu przemyskim”*, „Teksty Drugie”, nr 3, s. 155–165.
- Wismont M., Zalejarz K., Nowak-Pasterska E., Rojszczak-Robińska D. 2024: *Specyfika staropolszczyzny a anotacja gramatyczna. O lematyzacji tekstu staropolskiego*, „LingVaria” XIX, nr 1(37), s. 171–184.
- Wydra W. 2017: *O kodeksie Wawrzyńca z Łaska (1544 rok) i „Ewangelii Nikodema” w nim zawartej*, [w:] W. Wydra, W.R. Rzepka (red.), *Z dziejów literatury i kultury staropolskiej. Studia o książkach i tekstach*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, s. 83–96.
- Zbróg P. 2007a: *Podmiot szeregowy w Rozmyślaniu przemyskim*, „Język Polski” LXXXVII, z. 1, s. 48–54.
- Zbróg P. 2007b: *Podmiot szeregowy w staropolszczyźnie*, „Polonica” XXVIII, s. 183–198.
- Zbróg P. 2010: *Budowa i składnia podmiotu szeregowego w polszczyźnie do 1939 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce.
- Zbróg P. 2022: *Tendencje w zakresie uzgadniania formy liczby orzeczenia przy podmiocie szeregowym od staropolszczyzny do współczesności*, „Język Polski” CII, z. 3, s. 140–153.

Summary

Once more on the syntax *ad sensum* in the language of Old Polish apocrypha. A lexical and/or a source perspective

Keywords: real-meaning syntax, syntax *ad sensum*, Old Polish apocrypha, incompatibility of number and gender.

The subject of the article is the phenomenon of the disruption of the agreement of number and/or gender between the subject and the ruling in the language of Old Polish apocrypha. This situation occurs when there is a quantified subject, a collective subject or expressed by a noun like *thum* or *lud*. A full analysis of the texts confirmed that *ad sensum* syntax is still alive in the late 15th/early 16th century, although it is gradually withdrawing from the language. Differences can be seen both in the frequency of occurrence of *ad sensum* syntax with particular nouns and in particular texts. We also pointed out words that have not been included in the studies so far (*thuszczka*, *gromada*, *zastęp*), as well as the collective meanings of words such as *stroża* or *ziemia*. Source analysis of the examples showed that *ad sensum* syntax already appears in Latin texts.